

ŞƏKİ 2016

TÜRK DÜNYASININ MƏDƏNİYYƏT PAYTAXTI

TÜRKSOY-un mədəniyyət nazirlərinin Daimi Şurasının 33-cü toplantısı çərçivəsində Türkmənistan Respublikasının Mari şəhərində keçirilən mədəniyyət məsələləri üzrə məsul nazirlərin toplantısında Şəki şəhəri 2016-cı il üçün "Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı" seçilib.

UOT 94 (479.24)

Şəki şəhəri xanlıqlar dövründə

Camal Mustafayev
tarix elmləri doktoru, professor
e-mail: mustafayev1954@list.ru

Açar sözlər: xanlıqlar, Şəki, tikinti, memarlıq, sənətkarlıq, istehsal

Şəki şəhərinin giriş qapıları

Şəki şəhəri Azərbaycanın füsunkar təbiəti və son orta əsrlər dövründə inşa edilmiş unikal memarlıq abidələri ilə seçilən gözəl şəhərlərindən biridir. Şəhərin qədim tarixə malik olmasına baxmayaraq, mənbələrdə onun xanlıqlar dövründən əvvəlki həyatı haqqında ətraflı məlumat az təsadüf olunur. Belə məlumatlardan birinin müəllifi, XVII əsrdə Azərbaycanda olmuş türk səyyahı Övliya Çələbi öz səyahətnaməsində yazırdı ki, Şəki üç min yaşayış evi, yeddi cümə məscidi, karvansarası, hamamı və kiçik bazarı olan gözəl bir qaladır (25,s.158). Lakin türk səyyahının bu məlumatı başqa mənbələrlə təsdiq olunmadığından, o qədər də inandırıcı deyil. Mövcud materialların əksəriyyəti təsdiq edir ki, Şəki xanlıqlar dövrünə qədər kiçik yaşayış məntəqəsi olmuşdur (6, s.40; 17, s.393).

Şəkinin bir şəhər kimi yüksəlişi əslində xanlıqlar dövründən, daha doğrusu, Hacı Çələbinin müstəqil Şəki xanlığının əsasını qoyduğu XVIII əsrin 40-cı illərindən başlayır. Eyniadlı xanlığın inzibati mərkəzinə çevrilən şəhər sürətlə böyüyürdü. Azərbaycanın digər xanlıqları ilə müqayisədə Şəki xanlığı yadelli işğalçıların və qonşu xanlıqların hücumlarından bir qədər kənarda qaldığından, Şəki şəhərinin hətta qala divarları ilə əhatə olunmasına da uzun müddət ehtiyac olmamışdı. Düşmənin ara-sıra baş verən hücumları zamanı şəhər əhalisi "Gələrsən-görərsən" qalasında sığınacaq tapırdı. Tədqiqatçıların əksəriyyətinin fikrincə, Şəkinin ətrafına qala divarları ilk dəfə 1765-ci ildə çəkilmişdi (6, s.40; 11, s.15). Lakin bu hadisədən az sonra şəhər böyük faciə ilə üzləşdi. 1772-ci ildə Kiş çayının daşması şəhərin yerlə-yeksan edilməsinə və çox böyük insan tələfatına səbəb oldu. Dağıntının miqyası o dərəcədə böyük idi ki, Şəkini əvvəlki yerində bərpa etmək mümkün olmamış və indiki yerində, daha doğrusu, köhnə şəhər yerindən şimal-şərq istiqamətində bir qədər yuxarıda yeni şəhərin tikintisinə başlanılmışdı (6, s.40-41; 7, s.23-24). Yeni yerdə sürətlə tikilən Şəki artıq XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın böyük və gözəl şəhərlərindən birinə çevrilmişdi.

Faktiki olaraq, yenidən tikilən Şəki özünün mənzərəsinə və memarlıq üslubuna görə Azərbaycanın digər şəhərlərindən əsaslı şəkildə fərqlənirdi. Şəki xan sarayını tədqiq etmiş memarlardan birinin fikrincə, yeni mərhələdə Şəki şəhərinin memarlıq ansamblının formalaşmasına ticarət və mədəni əlaqələrin genişlənməsi nəticəsində buraya daxil olan Avropa və rus memarlığı ciddi təsir göstərmişdir (13, s.7). Görünür, elə bunun nəticəsi idi ki, şəhər memarlığında kərpic və çay daşının kombinasiyasından yaranan kolorit ona başqa heç bir Azərbaycan şəhərində rast gəlinməyən unikal bir gözəllik verirdi. XIX əsrin əvvəllərində Şəkiddə olmuş rus generalı N.N.Rayevski onun gözəlliyi qarşısında Baxçasaray şəhərinin kölgədə qaldığını xüsusi vurğulayaraq yazırdı ki, "Dağıstan dağlarının ətəyində mənzərəli bir yerdə yerləşən bu şəhərdə 14 min əhali və 3 min ev var" (15, s.344).

Azərbaycanın əksər şəhərləri kimi, Şəki şəhərinin də yeni yerdə tikintisi zamanı orta əsr şəhərsalma ənənələrinə riayət olunmuşdu. Şəhərin ərazisi əksər orta əsr şəhərləri üçün xarakterik olan üç hissədən – İç qaladan, Şəhristandan və Bayır şəhərdən ibarət idi. Onun ən hündür hissəsində Şəki qalası tikilmişdi. Bu qalanın içərisində məşhur xan sarayı, xan ailəsinə və xan sarayının birinci mərtəbəsində yerləşən divanxanaya məxsus digər binalar - məscid, hərəmxana, həbsxana, at saxlamaq üçün tövlə, anbar, qulluqçular üçün ev və s. yerləşirdi (26, s.65). Şəhərin Şəhristan hissəsində ictimai və ticarət-sənətkarlıq obyektləri, o cümlədən Cümə məscidi, bazar meydanı, karvansaralar, ticarət dükanları, sənətkar emalatxanaları inşa edilmişdi. Bilavasitə Şəhristanla birləşən üçüncü hissə, əsasən, yaşayış binalarından ibarət idi. Bu hissədə tacirlər, sənətkarlar və kəndlilər məskunlaşmışdılar.

XVIII əsrin ikinci yarısı - XIX əsrin əvvəllərində Şəki xanlığında hökm sürən hərbi-siyasi şərait Şəki şəhərinin sürətlə inkişaf etməsinə və əhalisinin sayının nəinki sabit qalmasına, hətta müəyyən dərəcədə artmasına da səbəb olmuşdu. Xanlığın ərazisinin dağıdıcı müharibələrdən bir qədər kənarda qalması Şəki

şəhəri belə müharibələrdən əziyyət çəkən qonşu xanlıqların əhalisi üçün xeyli cəlbədedici edirdi. Bu fikri XIX əsrin əvvəllərinə aid mənbələrdə Azərbaycanın başqa xanlıqlarından xeyli sayda əhalinin Şəkiyə köçməsi haqqında məlumatları da təsdiq edir (12). Eyni yerdən Şəkiyə yeni köçənlər şəhərdə kompakt şəkildə məskunlaşır, özlərinin xüsusi məhəllələrini yaradırdılar. Görünür, Şəkiddə Gəncəli, Şirvanlı, Lahuclar, Şirazi, Baydunlu, Məncərli kimi məhəllələrin (10, s.16-22) meydana gəlməsi də bu dövrə aiddir.

Əldə olan statistik materiallar da burada əhali artımının həm də başqa yerlərdən köçənlər hesabına baş verdiyini sübut edir. 1796-cı ildə rus qoşunlarının Azərbaycana yürüşünün iştirakçısı olmuş S.Bronevski yazır ki, həmin dövrdə Şəkiddə 1000 ev var idi ki, bunlarda da 6 min nəfər əhali yaşayırdı (16, s.440). Doğrudur, elə həmin yürüşün iştirakçısı olmuş başqa bir müəllifin məlumatında Şəkiddə 4700 ev olması göstərilir (24, s.180). Hər evdə orta hesabla 5 nəfərin yaşadığını götürsək, onda belə çıxır ki, 1796-cı ildə burada təxminən 23500 nəfər əhali yaşayırdı. Lakin uzun müddət Azərbaycanın kiçik şəhərləri sırasında olan və 1772-ci ildə özülünə qədər dağıdılaraq yeni yerdə tikilən bir şəhərdə bu qədər əhalinin yaşaması inandırıcı deyil və bu məlumat sonralar tərtib edilmiş digər mənbələrlə təsdiq olunmur. Belə ki, 1824-cü ildə rus məmurlarının apardıqları kameral təsvirin məlumatına görə, Şəkiddə əhalinin sayı aşağıdakı kimi idi: azərbaycanlılar: kişilər – 6608, qadınlar – 5825; ermənilər: kişilər – 780, qadınlar – 738. Əhalinin ümumi sayı 14051 nəfər təşkil edirdi (3, v.92ar.). Şübhəsiz ki, 28 il ərzində şəhərdə əhalinin yalnız təbii artım hesabına 2 dəfədən çox artması ağlabatan deyil. Şəkiddə qeydə alınmış 1518 nəfər erməninin buraya XIX əsrin əvvəllərində Cəfərqulu xan tərəfindən Xoydan köçürülmələri haqqında elə həmin sənəddə verilən məlumat (3, v.88-89) da burada əhalinin əsasən köçüb gələnlərin hesabına artması fikrini bir daha təsdiq edir. Onu da göstərmək lazımdır ki, xanlıqlar dövründə şimali Azərbaycan şəhərlərinin heç birində bu qədər əhali yaşamırdı.

Azərbaycanın digər xanlıqları ilə müqayisədə, Şəki xanlığında tikinti sənətinin inkişafı üçün daha əlverişli şərait mövcud idi. Bir tərəfdən xanlıqda hökm sürən nisbi hərbi-siyasi sabitlik, digər tərəfdən isə 1772-ci il daşqınından sonra Şəki şəhərinin faktiki olaraq yenidən tikilməsi xanlıqda tikinti işlərinin miqyasının

1. XVIII əsrin sonlarında inşa edilmiş Şəki Xan Sarayı.
- 2-3. Şəki Xan Sarayının divar rəsmləri
4. Şəhərdən görünüş

genişlənməsinə güclü təkan vermişdi. Həç də təsadüfi deyil ki, hazırda Şəki şəhərinin bəzəyinə çevrilmiş bir çox memarlıq abidələri – Şəki xanlarının sarayı, Şəki xanovların evi, Aşağı və Yuxarı karvansaralar, məscidlər, hamamlar və s. məhz xanlıqlar dövründə inşa edilmişdi. Elə bunun nəticəsi idi ki, xanlıqda tikinti sənətinin müxtəlif sahələri üzrə ixtisaslaşmış çoxlu sənətkarlar fəaliyyət göstərirdi. Bunlara misal olaraq bənnaları, daşyonanları, naccarları, həkkakları, mühəndisləri və memarları göstərmək olar. Tikinti sənəti ilə məşğul olan sənətkarlar arasında bənnalar xüsusilə çox idi (2; 3, v.40-41; 21, cə. 2; 22, III h, s.120).

XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, Şəki xanlığında da aparılmış tikinti işlərini öz təyinatlarına görə şərti olaraq 4 qrupa bölmək olar: I.hərbi-müdafiə xarakterli tikililər (qala divarları, bürclər, istehkamlar və s.); II.ticarət və sənətkarlıqla bağlı olan obyektlər (bazarlar, karvansaralar, sənətkar emalatxanaları, ticarət dükənləri, körpülər, hamamlar və s.); III.saraylar və yaşayış evləri; IV.dini-memorial tikililər (məscidlər, türbələr, xanəqahlar, sənduqələr) (9, s.133).

Xanlıqda hökm sürən nisbi sabitliyə baxmayaraq, qonşu xanlıqlar arasında fasiləsiz davam edən ara müharibələri və yadelli hücum təhlükəsi Şəki xanlarını öz təhlükəsizliklərini təmin etmək üçün qabaqlayıcı tədbirlər görməyə, hərbi-müdafiə xarakterli obyektlər tikdirməyə vadar edirdi. Şəki xanlarının bu məqsədlə tikdirdikləri obyektlər arasında iç qalanın ətrafına çəkilmiş qala divarları daha diqqətəlayiqdir. Lakin bu divarların çəkilmə vaxtı haqqında tədqiqatçılar arasında yekdil fikir yoxdur. “Şəki” adlı tarixi ədəbiyyatı bu divarların tikintisini ilk Şəki xanı Hacı Çələbinin hakimiyyəti dövrünə aid edirlər (11, s.111). Lakin bəzi tədqiqatçılar (6, s.41; 10, s.1; 13, s.7) Şəki qalasının divarlarının tikintisinin Məhəmməd Hüseyn xanın hakimiyyəti illərində (1758-1781) həyata keçirildiyini bildirirlər. Divarların çox mürəkkəb konfigurasiyası, hətta xalq arasında belə bir fikrin yaranmasına səbəb olmuşdu ki, onu bu qayda ilə düzməklə qalanın memarı Məhəmməd Hüseyn xanın adını yazmışdır (10, s.1). Lakin divarların böyük sahələrinin ölçülməsi bu fikrin yanlış olduğunu göstərsə də (13, s.7), tikintinin məhz Məhəmməd Hüseyn xanın dövründə aparıldığına əlavə bir sübutdur. Şəki xanlığının tarixinə dair xeyli tarixi-etnoqrafik material toplamış Ə.Nəbiyevin məlumatında isə qala divarlarının tikintisi Məhəmməd Həsən xanın hakimiyyəti dövrünə aid edilir və göstərilir ki, bu iş 1783-cü ildə başlayıb 1790-cı ildə başa çatdırılmışdır (10, s.1). Lakin xanlıqlar arasında ara müharibələrinin tüğyan etdiyi şəraitdə 1772-ci il daşqınından sonra Şəkinin 10 ildən artıq bir müddətdə qala divarları olmadan yaşaması ağılabatan görünür və onun məhz Hüseyn xanın dövründə tikilməsi ehtimalını daha da artırır.

Şəki qalasının divarlarının tikintisi zamanı müxtəlif ölçülü çay daşlarından və əhəngdən istifadə olunmuşdur. Qala divarlarının çöl tərəfində divar boyu qazılmış dərin xəndək düşmənin hücumu zamanı su ilə doldurulurdu. Qala divarlarının eni 2, hündürlüyü isə relyefə uyğun olaraq şimalda 4, cənubda 8 metrə çatırdı (11, s.111). Qala divarları boyunca bir-birindən müəyyən məsafədə irəliyə çıxmış 21 bürc inşa edilmişdi (10, s.3; 11, s.111). Qalanın xarici ələmlə əlaqəsini təmin etmək üçün şimal və cənub istiqamətlərində iki darvaza quraşdırılmışdı.

1.

Azərbaycanın digər şəhərləri kimi, Şəki şəhərində də əhalinin təsərrüfat fəaliyyətinin əsasını ticarət və sənətkarlıq təşkil edirdi. Bu fəaliyyət sahələri haqkim dairələrin də marağında olub, onların mühüm gəlir mənbəyini təşkil edirdi. Həç də təsadüfi deyil ki, Şəki xanları şəhərin düşmənlə hücumundan müdafiəsi üçün zəruri olan müdafiə qurğuları ilə yanaşı, bazarların, karvansaraların, dükanların və sənətkar emalatxanalarının tikintisinə də böyük maraq göstərirdilər. Elə bunun nəticəsi idi ki, xanlıqlar dövründə Şəkidə çoxlu sayda bu tipli obyektlər tikilib istifadəyə verilmişdi. Burada ticarət-sənətkarlıq kompleksi Şəki qalasından başlayaraq şəhəri iki yerə bölən Qurucanaçay boyunca uzanırdı. R.Əfəndizadənin "bazar yeri" adlandırdığı bu ərazidə bir neçə karvansara və dalan-bazar tikilmişdi (26, s.10). Dalan-bazarlar müəyyən malların satışı və yaxud istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdı. Bunu həmin dalan-bazarlara verilmiş "Dəmirçi dalanı", "İpəkçi dalanı", "Dərzi dalanı", "Börkçü dalanı" kimi adlar da sübut edir.

XIX əsrin əvvəllərində tərtib edilmiş arxiv materiallarından aydın olur ki, bu dövrdə Şəki şəhərində 417 ticarət dükanı və sənətkar emalatxanası fəaliyyət göstərirdi. Bu ticarət dükanı və sənətkar emalatxanasının 103-ü karvansaralarda, qalanları isə dalan-bazarlarda yerləşirdi (1, v.69; 4, v.25). Şübhəsiz ki, bu obyektlərin hamısı Şəki şəhəri yeni yerə köçdükdən sonra, daha doğrusu, XVIII əsrin sonuncu rübü və XIX əsrin əvvəllərində tikilmişdi. Şəhərdə fəaliyyət göstərən ticarət və sənətkarlıq obyektlərinin əksəriyyəti Şəki xanlarına məxsus idi. Məhəmmədhasən xana məxsus 254 dükan ona atasından miras qalmışdı. 1806-cı ildə ruslar tərəfindən Şəki xanı təyin edilmiş Cəfərqulu xan isə 52 dükan və emalatxana tikdirərək onlardan hər birini xanlığın pulu ilə 2 manatdan icarəyə verirdi (4, v.25).

1772-ci il daşqınından sonra

Şəkidə 5 karvansaranın tikilib istifadəyə verilməsi haqqında məlumat var. R.Əfəndizadə bu karvansaraların xanlıqlar dövründə "Təbriz", "Gəncə", "Şamaxı", "Ləzgi" və "Erməni" karvansaraları kimi tanındıqlarını bildirir (26, s.9-10). Bu karvansaralardan ikisi müasir dövrə qədər gəlib çatmışdır və əhali arasında daha çox "Yuxarı karvansara" və "Aşağı karvansara" adı ilə tanınır. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, "Aşağı karvansara"

Azərbaycan ərazisində qeydə alınmış ən böyük karvansaradır (11, s.168). Altı min kvadrat metr sahəni əhatə edən bu karvansarada 300 otaq və zirzəmi var idi. "Yuxarı karvansara" öz ölçülərinə görə "Aşağı karvansara"dan azacıq geridə qalırdı. Burada tacirlər və onların iş heyvanları üçün tikilmiş otaq və zirzəmilərin sayı 242-yə çatırdı (11, s.173). Həç də təsadüfi deyil ki, hər iki karvansara xanlıqlar dövründə Şəkinin əsas işgüzar mərkəzlərindən hesab olunurdu.

Oynənilən dövrdə Şəkidə yaşayış evlərinin tikintisi xüsusilə geniş miqyas almışdı. Azərbaycan şəhərlərinin əksəriyyətində olduğu kimi, burada da yaşayış evləri əsasən, daşdan, çiy və bişmiş kərpicdən tikilirdi. XVIII əsrin sonlarında Azərbaycanda olmuş S.Bronevski yazırdı ki, Şəki xanlığında "evləri yonulmamış daşlardan tikirlər, onlar gil və ağac atmalar vasitəsilə bərkidilir, torpaqla örtülmüş damları yastıdır" (16, s.447). Yaşayış evlərinin divarları içəridən yerli əhalinin «şirə» və yaxud «sarı torpaq» adlandırdığı sarımtıl gillə suvanırdı. Bəzi hallarda samanla qarışdırılan bu suvaq Şəki evlərinə yumşaq və isti bir kolorit verirdi (13,s.7).

1. XVIII-XIX əsrlərdə inşa edilmiş Yuxarı Karvansara
- 2-3. Şəki ustalarının əl işləri

2.

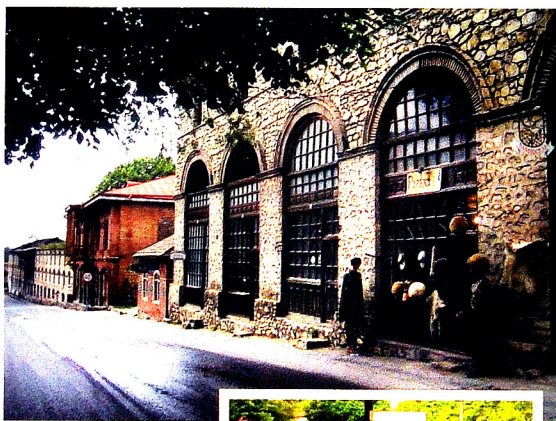
3.

Şəkinin müasir dövrümüə qədər gəlib çatmış memarlıq abidələri arasında Azərbaycan memarlığının incilərindən sayılan Xan sarayının özünəməxsus yeri var. İkimərtəbəli sarayın uzunluğu 30, hündürlüyü 10 metrdir. İnşə edildiyi dövrdə sarayın mərtəbələri arasında əlaqə olmamışdır (13, s.12). Bu sarayın mərtəbələrindən hər birinin özünəməxsus təyinatı ilə bağlıdır. Belə ki, birinci mərtəbədən divanxana kimi, ikinci mərtəbədən isə xan ailəsinin yaşaması üçün istifadə olunurdu. Sarayın hər iki mərtəbəsi quruluş etibarı ilə eyni olub bir-birini təkrarlayır. Belə ki, hər iki mərtəbə mərkəzdə yerləşən bir böyük zaldan və dəhlizlə birləşən iki yan otaqdan ibarətdir. Sadə görkəmə malik olan yan otaqlardan fərqli olaraq zal daha zəngin bəzədilmiş və şimal tərəfə yönəlmiş taxçalarla təmin edilmişdir.

Şəki xan sarayının tikilməsi tarixi haqqında bir-birinə zidd fikirlər mövcuddur. Bu da ilk növbədə, sarayın üzərində onun tikilmə tarixi haqqında məlumatın olmaması ilə əlaqədardır. "Şəki" adlı tarixi очерkin müəllifləri (11, s.114) sarayın 1762-ci ildə, çoxcildlik "Azərbaycan tarixi"nin (5, s.483) 1763-cü ildə, "Şəki xanlığı" adlı monoqrafiyanın müəllifləri isə (7, s.71) 1764-cü ildə bu abidənin tədqiqi ilə məşğul olmuş memarlar (13, s.8) isə Məhəmmədhasən xanın 1781-ci ildən başlayan hakimiyyəti dövründə tikildiyini bildirirlər.

Onu da göstərmək lazımdır ki, Şəki xan sarayının Məhəmmədhasən xan tərəfindən tikdirilməsi fikri bir sıra mənbələrlə təsdiq edildiyindən, daha ağılabatan görünür. Nuxa qəzası haqqında tarixi-etnoqrafik materiallarda verilmiş məlumatdan da aydın olur ki, Şəki xan sarayının tikintisinin başlanması və sona çatması Məhəmmədhasən xanın adı ilə bağlıdır. Həmin mənbədə göstərilir ki, Məhəmmədhasən xan 1790-cı ildə özü üçün nəzərdə tutulan sarayın inşasına başlamaq haqqında əmr vermiş və bu iş 1797-ci ildə başa çatdırılmışdı (10, s.1).

1.

2.

Həcm etibarı ilə elə də böyük olmayan bu sarayın tikintisinin 7 ilə başa gəlməsinin bir səbəbini onun inşası zamanı çox incə, eyni zamanda ağır və xeyli vaxt tələb edən şəbəkə üsulundan geniş istifadə edilməsi ilə bağlamaq lazımdır. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, sovet hakimiyyəti dövründə sarayın yalnız xanlıqlar dövründən qalmış şəbəkələrinin bərpası üçün 10 ildən artıq vaxt sərf olunmuşdu (8, s.79-80). Digər tərəfdən, XVIII əsrin 90-cı illərinin ortalarında xanlıqda Məhəmmədhasən xanla qardaşı Səlim xan arasında hakimiyyət uğrunda qızışan mübarizə də xan sarayının tikintisində bir neçə il davam etmiş fasilənin yaranmasına gətirib çıxarmışdı. A.A.Bakıxanovun verdiyi məlumatdan aydın olur ki, 1795-ci ilin dekabrında qardaşlar arasında baş vermiş döyüşdə qalib gələn və hakimiyyəti ələ keçirən Səlim xan özünün iqamətgahını Şəki şəhərindən «Gələrsən görərsən» qalasına köçürmüşdü (14, s.174).

Şübhəsiz ki, bu hadisə xan sarayının tikintisinə təsirsiz ötüşməmiş və bu işdə müəyyən fasilə yaranmasına səbəb olmuşdu. Sarayın tikintisində yaranmış bu fasilə Məhəmmədhasən xanın 1797-ci ildə şamaxılı Mustafa xanın köməyi ilə hakimiyyətini

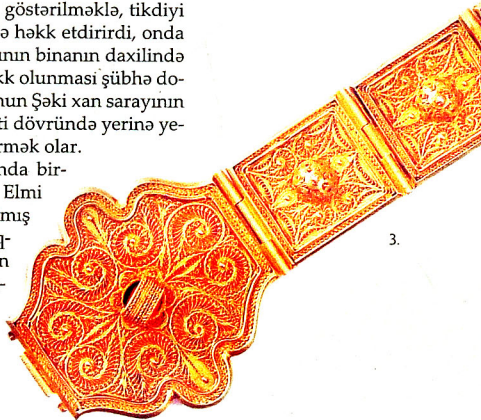
yenidən bərpa etməsinə qədər uzanmışdı. Görünür, sarayın tikintisinin əsas işləri 1795-ci ilə qədər görüldüyündən, Məhəmmədhasən xan 1797-ci ildə yenidən hakimiyyətə gələn kimi onun tamamlanıb istifadəyə verilməsinə nail olmuşdu. Rus məmurlarının 1819-cu ildə, daha doğrusu, Şəki xanlığının ləğv edildiyi ildə tərtib etdikləri sənəd də sarayın Məhəmmədhasən xan tərəfindən tikdirilməsi fikrini təsdiq edir (3, v.75). Bununla belə, Məhəmmədhasən xanın dövründə sarayın bütün bəzək işlərini tamamlayıb başa çatdırmaq mümkün olmamışdı. Bunu birinci mərtəbənin yan otaqlarının divarlarında konturları qırmızı, göy və yaşıl rənglərlə çəkilmiş panno və panellərin iç bəzəkləri ilə doldurulmaması təsdiq edir (13, s.46).

Şəki xan sarayının tikilmə tarixi kimi, onu inşa etmiş memarın kimliyi məsələsi haqqında olan fikirlər də yekdil olmayıb, daha çox fərziyyə xarakteri daşıyır. Abidənin memarlıq və bəzək xüsusiyyətlərini tədqiq etmiş müəlliflərin əksəriyyəti onun memarın Ustad Abbasqulu olduğunu güman edirlər (13, s.45; 23, s.445-447). Bu zaman onlar sarayın ikinci mərtəbəsindəki zəlin ornamentli kompozisiya ilə işlənmiş plafonu üzərində yazılmış «Ustad Abbasqulu» ifadəsini əsas götürürlər. Lakin nəzərə alsaq ki, orta əsrlər dövründə tikinti işlərinə rəhbərlik edən şəxs öz adını, qarşısında «memar», «mühəndis» və s. göstərilməklə, tikdiyi binanın divarlarının çöl tərəfdən daha çox görünən yerində həkk etdirirdi, onda Şəki xan sarayının memarı hesab edilən Abbasqulunun adının binanın daxilində ornamentli kompozisiya ilə işlənmiş plafonun üzərində həkk olunması şübhə doğurmaya bilməz. Bu məntiqə çıxış etsək, ustad Abbasqulunun Şəki xan sarayının XVIII əsrin sonlarında, Məhəmmədhasən xanın hakimiyyəti dövründə yerinə yetirilmiş ilk bəzək işlərinin müəllifi olması fikrini də irəli sürmək olar.

Şəki xan sarayının memarının kimliyi məsələsi haqqında bir-mənalı məlumat yalnız AMEA-nın Tarix İnstitutunun Elmi arxivindən aşkar etdiyimiz Ə.Nəbiyev tərəfindən toplanılmış «XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Nuxa qəzası haqqında tarixi-etnoqrafik materiallar»-da verilir (10, s.1). Həmin «materiallar»-da sarayın Şirazdan dəvət edilmiş memar Xadali Zeynalabdin tərəfindən inşa edildiyi göstərilir. Lakin hələlik bu məlumatın səhihliyini təsdiq edə biləcək digər mənbələrə təsadüf etməmişik.

1, 4. Şəkinin qədim küçələri

2,3. Şəki ustalarının al işləri

3.

4.

Onu da göstərmək lazımdır ki, sarayın müxtəlif yerlərində ayrı-ayrı vaxtlarda orada tamamlama və bəzək işlərini həyata keçirmiş daha bir neçə sənətkarın – şamaxılı nəqqaş Mirzə Cəfərin, qarabağlı usta Qəmbərin, onun qardaşları Şükür və Səfərin, habelə Şamaxıdan olan usta Əliqulunun və usta Qurbanəlinin adları həkk olunmuşdur. Əslində bu sənətkarların Şəki xan sarayındakı fəaliyyətləri sarayın tikintisindən xeyli sonraya – XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərinə aiddir.

Xanlıqlar dövründə Şəki şəhəri Azərbaycanın şimal-qərb regionunun başlıca ticarət mərkəzlərindən hesab olunurdu. Rus işğalından az sonra tərtib edilmiş mənbələrdən birində göstərilirdi ki, “vilayətin əsas ticarət yeri karvanların axışdığı Şəki şəhəridir. Ləzgilər və başqa şəhərlərdən olan tacirlər buradan mal alırlar” (22, III h., s.384). Ticarət dükənləri, əsasən şəhərdə olan 8 dalan-bazarda və karvansaralarda cəmləşmişdi.

Şəkinin xarici ticarət əlaqələrində Azərbaycan şəhərləri ilə yanaşı, Türkiyə, Gürcüstan, Dağıstan və Rusiya da mühüm rol oynayırdı. Burada istehsal edilən kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq məhsulları, xam ipək Tiflis, Dərbənd və Bakı vasitəsilə Rusiyaya və digər ölkələrə ixrac edilirdi. “Şəkiyə Qarabağ vasitəsilə İrənin hər yerindən, Azərbaycandan (Cənubi Azərbaycan nəzərdə tutulur – C.M.) və Türkiyədən mallar gətirilir və sonra Şəkidən Cəbə, Dağıstana, Çeqenistana, Kiçik və Böyük Kabardaya yayılır” (12). XIX əsrin əvvəllərində Şəkinin böyük kapitalla malik olan 46 taciri Təbriz və Həştərxan şəhərləri ilə sıx ticarət əlaqələri saxlayırdı (3, v.3).

Xanlıqlar dövründə Şəki şəhəri həm də Azərbaycanın mühüm sənətkarlıq mərkəzlərindən biri kimi şöhrət qazanmışdı. Şəhərdə fəaliyyət göstərən sənətkarlar öz peşələrinə uyğun məhəllələr yaratmışdılar. R.Əfəndiyevin məlumatlarında Şəkidə müxtəlif peşə və sənət sahələri ilə bağlı olan aşağıdakı məhəllələrin adları çəkilir: Şərbəflər, Sabunçular, Xarratlar, Duluşçular, Çanaqçılar, Gümcülər, Dabbaqlar, Bağbanlar (10, s.16). XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində şəhərdə fəaliyyət göstərən 417 dükən və sənətkar emalatxanasından 103-ü karvansarlarda, yerdə qalanları isə dalan-bazarlarda və digər yerlərdə yerləşirdi (3, v.69). 1824-cü ilə aid olan kameral təsvir əsasında aparılan hesablamalar göstərir ki, xanlıqlar dövrünün sonlarına yaxın şəhərdə emalatxanası olan 764 nəfər sənətkar fəaliyyət göstərirdi (3, v.8-90). Şübhəsiz ki, ev şəraitində çalışan yüzlərlə sənətkar, xüsusilə toxucu qadınlar haqqında məlumatlar bu siyahıda əks olunmamışdır.

Şəkidə sənət istehsalının aparıcı sahəsini toxuculuq təşkil edirdi. Evlərdə çalışan qadın sənətkarlar nəzərə alınmazsa, xüsusi emalatxanalarda çalışan

toxucuların sayı 71 nəfərə çatırdı (3, v.8-90). Əslində isə Azərbaycanın əksər şəhərlərində olduğu kimi, Şəkiddə də ev şəraitində çalışan belə toxucuların sayı emalatxanalarda çalışanlardan daha çox olurdu. XIX əsrin əvvəllərində tərtib edilmiş rus mənbələrindən birində göstərilirdi ki, "bütün İranda olduğu kimi, bizim müsəlman vilayətlərində də ipək və pambıq parçalar fabriklərdə deyil, daha çox şəhər əhalisi tərəfindən evlərdə istehsal edilir" (19, s.244). Cənubi Qafqazda sənətkarlığın vəziyyətini tədqiq etmiş S.A.Yegiazarov isə qeyd edirdi ki, "ev qayğılarından başqa digər məşğuliyyəti olmayan qadınlar bütün sərbəst vaxtlarını yun, pambıq və ipək ayrılmasına sərf edir, sonra isə parça toxuyurlar" (20, s.183). Şəki toxucularının istehsal etdikləri müxtəlif növ ipək parçalar – zərbaft, darayı, tafta, cecim, kəlağayı və s. yerli tələbatı ödəməklə yanaşı, qonşu xanlıqlara və xarici ölkələrə də ixrac edirdi.

Şəkiddə istehsal edilmiş parçaların və digər sənətkarlıq məhsullarının bədii tərtibatı ilə məşğul olan xeyli sənətkar çalışırdı. XIX əsrin əvvəllərinə aid mənbələrin birində burada 46 nəfər ustanın "ipək sap və bafta toxumaqla məşğul olması" haqqında məlumat verilir (3, v.8-10, 82-83). Başqa bir mənbədə isə qeyd olunur ki, güləbətinlə işlənmiş paltarlar burada son dərəcə dəbdə olduğundan nəinki varlı adamlar, hətta yoxsullar belə bu üsulla naxışlanmış paltar geyirlər. Elə orada göstərilir ki, Şəkinin güləbətinli çuxaları bütün Cənubi Qafqazda şöhrət qazanmışdır və belə çuxaların bir ədədi 6-15 manata satılır (22, III h., s.383).

Bədii tikmə üsulu ilə bəzədilmiş geyim və məişət məmulatlarına tələbatın artması bu sənət sahəsinin xarakterində dəyişiklik yaratmaqla yanaşı, müəyyən əmək bölgüsünün də meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu. Bunu XIX əsrin əvvəllərində Şəkiddə 22 nəfər yəhər üzü bəzəyən, 16 nəfər başmaq üzü bəzəyən və 50 nəfər püştü üzü bəzəyən bədii tikmə ustalarının fəaliyyət göstərməsi də sübut edir (8, s.45-46). Sənətkarlıq məhsullarının bədii üsulla bəzədilməsində iki texniki üsulan – təkəlduz və güləbətin üsullarından istifadə edilirdi.

Xanlıqlar dövründə Şəki şəhərində dabbaglıq sənəti də yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Bu dövrdə şəhərdə fəaliyyət göstərən 13 dabbag emalatxanasında 135 usta və fəhlə çalışırdı (3, v.10-44), yəni hər emalatxanada orta hesabla 10 adam işləyirdi. XIX əsrin 40-cı illərində isə onların sayı 178 nəfərə çatmışdı (8, s.12). Əslində bu dövrdə Şəki dabbagların sayına görə Azərbaycanın əksər şəhərlərindən üstün idi. Şəkinin dabbag emalatxanalarında istehsal edilən tımac, müşkü, kosala, sağrı, sür dəri, gön yüksək keyfiyyətli ilə seçilirdi. Əldə olan natamam məlumatlara görə, xanlıqlar dövründə Şəki dabbagxanalarında hər il yüzlərlə müxtəlif növ dəri istehsal edilirdi (22, III h., s.311-313).

Şəkiddə gön-dəri məmulatı istehsalının geniş yayılması onunla sıx bağlı olan çəkməçilik, sərracılıq, papaqçılıq, kürkcülük və digər sənət sahələrinin də inkişafı üçün əlverişli şərait yaradırdı. Bu sənətkarlar arasında çəkməçilər – ayaqqabı ustaları xüsusilə çox idi. XIX əsrin ilk onilliklərində şəhərdə çalışan 48 nəfər çəkməçi (3, v.35-36, 81-83) başmaq, çüst, məst, çəkmə, çarq istehsal edirdi.

Xanlıqlar dövründə Şəkiddə xeyli sayda yəhər ustası – sərrac çalışırdı. Bu dövrə aid mənbələrdən birinin verdiyi məlumata görə, şəhərdə 53 nəfər sənətkar bütün ləvazimatları ilə birlikdə "gürücü" yəhəri düzəldirdi. Yəhər üçün ancaq qayış hazırlayan sənətkarların sayı isə 34 nəfərə çatırdı (22, III h., s.283).

Papaqçılıq da Şəkiddə inkişaf etmiş sənət sahələrindən biri idi. Öyrənilən dövrdə burada 76 nəfər sənətkar papaq istehsalı ilə məşğul olurdu (3, v.9-10, 32-34). Onlar qoyun dərilərindən müxtəlif çeşidli papaqlar – daqqa və çərkəzi papaqlar hazırlayırdılar. Sür dəridən hazırlanmış çapma, qələmi, şikarı kimi papaq növlər şəhər əhalisi arasında xüsusilə dəbdə idi (8, s. 65).

1-2. Qədim zərgərlik nümunələri

Toxuculuğun və gön dəri məmulatı istehsalının inkişafı, habelə bölgənin boyaq vasitələri ilə zəngin olması Şəkidə boyaqçılıq sənətinin də inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Öyrənilən dövrdə şəhərdə "parça və mahudun boyanması" ilə məşğul olan sənətkarların sayı 38 nəfərə çatırdı (3, v. 39 ar.-40, 82 ar.-83, 88 ar.-89). Şəki boyaqçıları boyaqotu, tut yarpağı, cövüz gərzəyi, nar qabığı, alma, ərik, heyva, gavalı, şaftalı, səndəl ağacı, soğan və s.dən istifadə edərək öz məhsullarına istedikləri rəng çalarlarını verə bilirdilər.

Arxiv sənədlərinin və digər yazılı mənbələrin məlumatlarına əsaslanaraq Şəki şəhərini dəmirçilik, silahsazlıq, misgərlik, zərgərlik, ağacışləmə, dulusçuluq kimi sənət sahələrinin mərkəzi də adlandırmaq olar. Tədqiq olunan dövrdə burada dulusçuluqla 29, dəmirçiliklə 24, tütəng istehsalı ilə 13, qalayçılıqla 14 nəfər sənətkar məşğul olurdu (3, v.12-84; 8, s.18). Xanlıqlar dövrünün sonlarında Şəki şəhəri zərgər və gümüşbəndlərin sayına görə Azərbaycanın bütün şimal şəhərlərini üstələyirdi. Həmin dövrdə burada "gümüş və qızılın emalı ilə" məşğul olan 46 nəfər sənətkar (3, v.35 ar.-37) qadınlar üçün müxtəlif növ baş, boyun, qol, bilək, barmaq və paltar bəzəkləri istehsal edirdi.

XIX əsrdə hazırlanmış qızıl kəmər

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan DTA, f. 24, siy. 1, iş 72
2. Azərbaycan DTA, f. 24, siy. 1, iş 84
3. Azərbaycan DTA, f. 24, siy. 1, iş 162
4. Azərbaycan DTA, f. 24, siy. 1, iş 165
5. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, III c., Bakı, 1999
6. Əliyev F.M. Şimali Azərbaycan şəhərləri. Bakı, 1960
7. İsmayilov M., Bağirova M. Şəki xanlığı. Bakı, Azərneşr, 1997
8. Mustafayev A.N. Şəki sənətkarlar diyarıdır. Bakı, "Elm", 1987
9. Mustafayev C. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı, "Elm", 2002
10. Nuxa qəzası haqqında tarixi-etnoqrafik materiallar (tərtib edən İ.Nəbiyev). Azərb. MEA TİEA, f. 1, siy. 13, iş 5822.
11. Salamzadə Ə.P., İsmayilov M.A., Məmmədizadə K.M. Şəki (tarixi-memarlıq öçerki). Bakı, "Elm", 1988
12. АКАК, т. VI, ч. I, док. 1081
13. Аскерова Н.С. Дворец шекинских ханов. Москва, «Стройиздат», 1979
14. Бакиханов А.А. Гулистан-и Ирам. Редакция, комментарии, примечани и указатели академика З.М.Буниятова. «Элм», Баку, 1991

15. Бретаницкий Л.С. Дворец шекинских ханов. // Архитектура Азербайджана (очерки). Баку, Изд. АН Азерб. ССР, 1952
16. Броневский С.Б. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, т. I, М., 1823
17. Вейденбаум Е. Путеводитель по Кавказу. Тифлис, 1888
18. Гербер И.Г. Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728 г. // ИГ и ЭД, М., 1958
19. Григорьев В.Н. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб., 1833
20. Егиазаров С.А. Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч. II. Городские цехи. Казань, 1891
21. Неймат М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Баку, 1991
22. ОРВЗК, ч. III, СПб., 1836
23. Саламзаде А.В. К изучению стенных росписей Азербайджана XVIII – XIX вв. // Доклады АН Азербайджанской ССР, 1954, № 6
24. Серебров А.Г. Историко-этнографическое описание Дагестана // История, география и этнография Дагестана (Архивные материалы). М., 1958
25. Челеби Э. Книга путешествий (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века), вып. 3. Москва, «Наука», 1983
26. Эфендиев Р. Исторические памятники Нухи. // Известия Азербайджанского Комитета охраны памятников старины, искусства и природы. Баку, 1927.

Jamal Mustafayev
PhD in History, professor

Джамал Мустафаяев
доктор исторических наук, профессор

Sheki city during the khanate period

Город Шеки в период ханств

Keywords: *khanates, Sheki, construction, architecture, craftsmanship, production*

Ключевые слова: *ханства, Шеки, строительство, архитектура, ремесло, производство*

Summary

Резюме

Sheki city, one of the cities of Azerbaijan developed during khanate period, was practically rebuilt a little further north-east from its previous location following 1772 floods of the Kish river and grew rapidly to earn the reputation of the important trade and craftsmanship center. The Sheki Khan Palace, Lower and Upper caravanserais, mosques and public baths were built during the khanate period and still hold their importance as the masterpieces of Azerbaijani architecture. Silk fabric, pottery and tannery products, women jewelry made from gold and silver produced during this period were distinguished from similar products made in other craftsmanship centers of Azerbaijan in terms of their local features.

В период ханств Шеки, считавшийся одним из развитых городов Азербайджана, в 1772 году в результате сильного наводнения, произошедшего по причине того, что река Киш вышла из своих берегов, был разрушен и фактически заново построен недалеко от прежнего места на северо-востоке. И стремительно расширившись, вскоре прославился в качестве важного центра торговли и ремесленничества. Дворец Шекинских ханов, Нижний и Верхний караван-сарай, мечети и бани, построенные именно в период ханств, как шедевры азербайджанской архитектуры до сих пор не потеряли своего значения. В этот период производимые шекинскими ремесленниками шелковые ткани, керамические и кожаные изделия, женские украшения из золота и серебра отличались от аналогичной продукции, изготавливаемой в других ремесленных центрах Азербайджана, своими местными особенностями.